

УДК 372.46(477)

Сойко І. М., к.пед.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

РОБОТА НАД ЗБАГАЧЕННЯМ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті розкрито особливості роботи над збагаченням словникового запасу в молодших школярів на уроках української мови. Розглянуто програмні вимогами та загально-методичні аспекти роботи над збагаченням словникового запасу молодших школярів. Визначено, що найперспективнішими напрямками в дослідженнях проблеми словникової роботи в початкових класах залишаються робота з уточнення словникового запасу молодших школярів та його розширення в результаті щоденної практики продуктивного слововживання.

Ключові слова: збагачення активного словника, мовлення, активний словник, пасивний словник, початкова школа.

Аннотация. В статье раскрыты особенности работы над обогащением словарного запаса у младших школьников на уроках украинского языка. Рассмотрены программные требования и обще-методические аспекты работы над обогащением словарного запаса младших школьников. Определено, что перспективными направлениями в исследованиях проблемы словарной работы в начальных классах остаются работа по уточнению словарного запаса младших школьников и его расширения в результате ежедневной практики продуктивного словоупотребления.

Ключевые слова: обогащение активного словаря, речь, активный словарь, пассивный словарь, начальная школа.

Annotation. The article highlights the features of work on enriching vocabulary of elementary school students at the lessons of Ukrainian. The program requirements and general methodological aspects of work on younger students' vocabulary enrichment are considered. It is defined, that the most promising areas in the study of the problem of vocabulary work in primary classes are the work at clarifying the vocabulary of junior schoolchildren and its expansion as a result of the daily practice of usage.

Keywords: active vocabulary enrichment, speaking, active vocabulary, passive vocabulary, elementary school.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена тим, що заклади освіти повинні забезпечити високу якість педагогічного процесу,

всебічний розвиток і виховання майбутніх педагогів відповідно до нових завдань і потреб суспільства, що в свою чергу вимагає внесення істотних змін у процес професійного навчання майбутніх педагогів.

Провідну роль у навчанні та вихованні особистості відіграє мова. Значення мови у розвитку підростаючого покоління і в подальші вікові періоди підкреслювали майже всі видатні педагоги і психологи минулого і сучасності. Тому рідна мова є одним із найважливіших навчальних предметів в школі. Її особливе місце у системі навчальних дисциплін визначається тим, що саме від мовленнєвих і мовних знань, умінь і навичок безпосередньо залежать успіхи навчальної діяльності школяра, його успішність в оволодінні знаннями з усіх предметів та адекватна інтеграція в соціум.

Розвинене мовлення людини – не тільки форма думки, а й сама думка, супутник мислення, свідомості, джерело пам'яті. Створені за допомогою мови образи, описи подій, якостей, властивостей найрізноманітніших виявів життя людей є вищим актом пізнавальної діяльності людини. «Мовна поведінка, – пише В. Бадер, – як частина загальної поведінки людей свідчить як про рівень розумового розвитку, так і про рівень їх виховання. Вона репрезентує людину в цілому» [1, с. 31].

Сьогоднішня шкільна практика вимагає вдосконалення методики та методичного забезпечення процесу розвитку мовлення учнів. Адже, початкова освіта – це перший освітній рівень, який закладає фундамент загальноосвітньої підготовки школярів. Тому пріоритетним завданням навчання у початковій школі, на сучасному етапі, є не лише сформувати в учнів певну кількість знань, загальнонавчальних умінь та навичок, а забезпечити подальше становлення особистості дитини, розвиток її розумових здібностей, і, перш за все, навчити дітей самостійно мислити і грамотно висловлювати свої думки.

Обґрунтуванню актуальності питання розвитку мовлення школярів та збагачення їх словникового запасу приділяли багато уваги психологи, мовознавці та методисти, серед яких :О. Леонт'єв, В. Мухіна, І. Синиця, Г. Ушакова; Л. Варзацька, М. Львов, В. Мельничайко, Г. Рамзаєва, Г. Фомічева та ін.). Проте ці та інші вчені «досліджували переважно загальнометодичні аспекти активізації та розвитку активного й пасивного словника учнів різного віку і майже не зосереджували уваги на виявленні ролі граматики-орфографічних знань» у збагаченні словникового запасу молодших школярів.

Метою нашої статті є дослідження найбільш ефективних шляхів збагачення словникового запасу молодших школярів та з'ясування значення словникового запасу для усного і писемного розвитку мовлення учнів на уроках української мови.

Ми перед собою ставили такі завдання:

– з'ясувати особливості збагачення словникового запасу молодших школярів;

– проаналізувати стан організації процесу словникового запасу учнів на уроках української мови.

Збагачення активного словника – це засвоєння нових раніше невідомих і неживаних в мовленні слів, а також нових значень тих слів, які вже були у їхньому словниковому запасі. Активний словник – це слова, якими користуються для вираження своїх думок; слова, якими володіють та часто використовують у мовленні.

Ознайомлення із словниковим багатством, своєрідністю звукової та інтонаційної системи, словотворчими властивостями, особливостями граматичної будови, художньо-зображальними засобами мови розкриває учням духовне багатство народу, сприяє вихованню патріотизму.

Комунікативна лінія змісту програми передбачає формування у молодших школярів чотирьох видів мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання, письма. Основним завданням таких занять є активне і цілеспрямоване збагачення і удосконалення мовлення учнів; безпосередня підготовка до складання учнями власних текстів; розвиток логічного мислення; розширення кругозору учнів.

Крім цього, в процесі роботи над формуванням власної мовленнєвої діяльності учні оволодівають і контекстовими вміннями, тобто вчать висловлюватись на тему, підпорядковуючи висловлювання основній думці вихідного тексту, відбирати матеріал, визначаючи в ньому головне і другорядне, використовувати відібраний матеріал у потрібному порядку.

Завдання вчителя полягає в тому, щоб із самого початку зацікавити молодших школярів мовними явищами, збудити у них прагнення до знань. Мова – одне з див, за допомогою якого люди передають найтонші відтінки думок і почуттів. Саме вона віддзеркалює душу народу, його історію. Збагнути тасмницю мови, прочитати історію слів, а звідси – предметів та явищ, може тільки той, хто знає рідну мову. Берегти, плекати мову треба змалку, бо добре відомо, що чим багатший словниковий запас людини, тим краще її мовленнєвий розвиток.

Мовлення – важливий засіб спілкування, обміну думками і почуттями між людьми, передачі та засвоєння інформації. З перших днів шкільного життя у дитини виникає потреба у спілкуванні – вміння говорити правильно, красиво, логічно. Вміння говорити здавна привертало увагу людства. Про це яскраво свідчить народна педагогіка, в якій питання мови й мовної підготовки людини займає одне з центральних місць.

Розвиток мовлення в дитини – це процес оволодіння рідною мовою, умінням користуватися нею як засобом пізнання навколишнього світу, засвоєння досвіду, набутого людством.

В. Бадер зазначав, що «мова – найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле. Воно не тільки виявляє собою життєвість народу, а є цим життям. Коли зникає народна мова, – народу нема більше!» [1, с. 31].

Сьогодні дедалі більше в діяльності початкових класів утверджується ідея практичної спрямованості курсу української мови. А це вимагає активної мовленнєвої діяльності молодших школярів у навчальному процесі, оскільки виховання соціально активної, духовно багатой особистості неможливо здійснювати без опанування нею рідною мовою й мовленням в усіх її функціях.

Як зазначено в концепції початкової школи «мета і завдання цього навчального предмета (української мови) у початковій школі полягає не лише в опануванні грамоти (початкових умінь читати і писати), а й у мовленнєвому розвитку молодших школярів – умінь висловлюватися в усіх доступних для них формах, типах і стилях мовлення. Розвиток мовлення має набути статусу провідного принципу навчання рідної мови в загальноосвітній школі, зокрема в її початковій ланці» [2, с. 10].

Робота з розвитку мовлення молодших школярів включає такі напрями:

- вдосконалення звуковимови учнів і підвищення їхньої мовної культури;
- збагачення, уточнення й активізація словникового запасу молодших школярів;
- уміння вживати слова у властивому для них значенні, користуватися виражальними засобами мови залежно від ситуації і мети висловлювання;
- послідовно і логічно викладати думки;
- удосконалення граматичного ладу мовлення учнів;
- оволодіння нормами українського літературного мовлення;
- засвоєння найважливіших етичних правил спілкування.

Ці напрями роботи з розвитку мовлення становлять основу для формування у молодших школярів мовленнєвої компетентності.

Дуже важливо, щоб наймолодші школярі пізнавали світ у всій його багатогранності, відчували і розуміли пряме і переносне значення слів, їх найтонші відтінки. А коли дитина зрозуміє і відчує красу рідного слова, вона відчує любов до мови. Розуміти, відчувати і любити рідну мову здатні всі діти. Тому завдання вчителя полягає в тому, щоб розвинути мову учнів, збагатити її, навчити любити, пишатися нею.

Складовою проблеми розвитку мовлення молодших школярів виступає робота над словом, оскільки розвиток мовлення включає в себе роботу:

- над окремими словами;
- над словосполученнями і реченнями;
- над зв'язним мовленням [3, с. 15].

Засвоєння лексичного багатства мови молодшими школярами не повинно проходити стихійно. Одним із найважливіших завдань розвитку мовлення учнів початкових класів є керування процесом збагачення словника дітей, упорядкування словникової роботи, нарешті, активізація словника учнів.

Як відомо, методика словникової роботи передбачає чотири основні напрями:

1) збагачення словника учнів новими словами і розширення його за рахунок нових значень уже відомих лексем;

2) уточнення словника, яке передбачає пояснення значень слів - паронімів, слів – синонімів, антонімів; засвоєння багатозначності, лексичної сполучуваності слів, засвоєння слів – омонімів;

3) активізація словника, тобто переведення слів із пасивного словникового запасу учнів у активний;

4) витіснення із вживання не літературних слів, переведення їх із активу в пасив.

З перших днів навчання в школі вчитель повинен працювати над розвитком активного словника учнів, бо це дуже знадобиться у майбутньому житті, допоможе їм правильно та впевнено викладати свої думки, вільно спілкуватися з однолітками та дорослими. Коли дитина не шукає слів для висловлювання своєї думки, вона позбавлена багатьох комплексів, а тому завжди активна в розмові, оперуючи потрібними словами і мовними зворотами. А такий результат досягається тоді, коли дитина не тільки чує і бачить слово, а відчуває і розуміє його значення, знає, коли і як це слово треба вжити.

Мовленнєвий розвиток учня – це дуже важлива умова його успішного навчання. Чим більше дитина читає, переказує, слухає, тим краще розвивається її пам'ять, а, отже, тим легше їй засвоювати знання з усіх навчальних дисциплін, які вивчаються в початкових класах. Забезпечити мовленнєвий розвиток молодших школярів — це означає навчити їх грамотно висловлюватись в усній і писемній формах мовлення, дотримуючись норм української літературної мови.

Згідно Закону України «Про мову», то початкової загальної освіти українська мова будується за такими змістовими лініями: мовленнєвою, мовною, соціокультурною. Мовленнєва змістова лінія, яка є основою, передбачає розвиток усного і писемного мовлення учнів, їхнє вміння користуватися мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу. З цією метою розвиваються, удосконалюються усні види мовленнєвої діяльності, якими учні певною мірою оволоділи і дошкільному віці, а також формуються і удосконалюються види мовленнєвої діяльності, які пов'язані з писемним мовленням [4, с. 7].

Особливе значення для розвитку мовлення має перехід учнів 2–4 класів до літературного читання. Як наголошує Ю. Гільбух, у процесі читання художніх текстів відбувається не просто засвоєння прочитаного, а усвідомлення свого ставлення до творів мистецтва або формування нових знань через своєрідний діалог між автором і читачем [5, с. 66]. Тому, опрацьовуючи будь-який жанр художнього тексту на уроці, вчитель, виходячи з рівня розвитку дітей класу, спонукає їх знаходити через форму слова позицію автора, формулювати етичні та естетичні оцінки дійових осіб, ставити себе на місце того чи іншого персонажа, уявно діяти за нього і передавати головний сенс його діяльності через творчу розповідь.

Важливу роль у збагаченні словника дітей має мова вчителя. Вона завжди є зразком для учнів, а тому й повинна бути не лише правильною щодо побудови, а й багатую, змістовною, різноманітною за своїм словниковим складом. Таким чином, мова вчителя — важливе джерело збагачення словника учня початкових класів.

Ефективним видом роботи, що сприяє мовленнєвому розвитку школярів, є ситуативні завдання. Вони стимулюють мислення й збільшують інтерес учнів до програмового матеріалу, підвищують їхню активність у формуванні знань, умінь і навичок – тобто пізнавальну активність.

Як бачимо, молодші школярі за чотири роки навчання у початковій школі повинні оволодіти усним і писемним мовленням на такому рівні, який би дозволяв їм вільно і без перешкод спілкуватися з однолітками та дорослими на будь-яку тему, доступну для їхнього віку та розуміння.

Розвиток зв'язного мовлення – провідний принцип навчання рідної мови в початкових класах. Він охоплює всі сторони мовленнєвої діяльності учнів. Програмою передбачається набуття учнями елементарних знань про мовлення: усне і писемне, діалогічне і монологічне; про особливості висловлювань, обумовлені їх комунікативними завданнями, ситуацією спілкування. Однак найважливішим завданням є розвиток уміння здійснювати всі види мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання, письмо), на що й наголошується в програмі середньої загальноосвітньої школи. Робота над правильною вимовою, чіткістю й виразністю усного мовлення, над збагаченням словника, правильним і точним вживанням слова, над словосполученням і зв'язним висловлюванням, над орфографічно грамотним письмом має стати основою кожного уроку.

Особливо велике значення для збагачення словникового запасу учнів мають вправи на словотворення. У результаті такої роботи діти не лише оволодівають навичками словотворчого аналізу, а й починають розуміти залежність лексичного значення слова від його словотворчих елементів, усвідомлюють різноманітність, багатство засобів творення нових слів. Мовленнєвий розвиток дитини є головним інструментом, за допомогою якого вона встановлює контакт із довкіллям, завдяки якому відбувається

соціалізація дитини. У молодшому шкільному віці закладається фундамент культури мислення, мовлення і спілкування, розвиваються комунікативні здібності, пізнавальна активність, образне творче мислення. Мовленнєва компетенція є однією з провідних базисних характеристик особистості. А своєчасний і якісний розвиток зв'язного мовлення — важлива умова повноцінного мовленнєвого розвитку учня.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, слід зробити висновок, що проблема формування словника учнів пов'язана з розвитком дитячої особистості. Вона не може бути розв'язана без постійної уваги до словникової роботи з огляду на ту важливу роль, яку відіграє лексика в комунікативно спрямованому навчанні української мови. Джерелом поповнення словника учнів є навколишнє середовище, в якому вони перебувають: мова батьків, учителів, товаришів, мова художньої літератури, кінофільмів, радіо і телепередач. Навіть з мови художньої літератури, радіопередач учні інколи можуть засвоїти слова, недоречні дитячому побуту. Тому позитивним і надійним джерелом збагачення словника учнів повинна стати цілеспрямована робота вчителя, в арсеналі якого є твори художньої літератури, тексти підручників, спеціально розроблені лексичні вправи. З-поміж усіх можливих чинників впливу на мовлення молодших школярів насамперед слід виділити мовлення вчителя. Усілякого схвалення заслуговують прагнення молодих педагогів оволодіти такими якостями професійного мовлення, як чіткість, смислова точність, дохідливість, виразність, образність, емоційність, впливовість, упевненість, оптимальний темп. Для подолання хиб у мовленні, піднесення його культури надзвичайно важливо виробляти звичку постійно користуватися словниками, виховувати в себе чутливість до рідної мови, внутрішню потребу систематично читати кращі твори класиків української та зарубіжної літератури.

1. Бадер В. І. Редагування як засіб розвитку мовлення / В. І. Бадер, С. В. Василина // Початкова школа. – 2011. – № 8. – С. 24–27. 2. Концепція загальної середньої освіти // Початкова школа. – 2002. – № 3. – С. 1. 3. Прикладне застосування положень теорії мовленнєвої діяльності для вдосконалення методики розвитку мовлення (На прикладі періоду навчання грамоти) // Актуальні проблеми менталінгвістики: Наук. зб. – К. : Брама, 1999. – С. 193–194. 4. Закон України «Про мови» // Освіта. – 1995. – № 26. – С. 7–10. 5. Гільбух Ю. З. Психологічні аспекти словникового розвитку молодших школярів / Ю. З. Гільбух, О. І. Пенькова // Початкова школа. – 2009. – № 12. – С. 66–69.

Рецензент: д.пед.н., професор Поташнюк І. В.